

Balkan ve I. Dünya Savaşı Dönemlerinde Azerbaycan Türklerinin Anadolu'ya Kardeşlik Yardımları

Mübariz Süleymanlı*

Tarihen birbirilerine daim karşılıklı yardımlaşmalarda bulunmuş Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin öten asrın ilk senelerinden itibaren ilişkileri yeni bir mahiyet kazanmış, Balkan ve I. Dünya Savaşı esnasında halklarımız arasındaki kardeşlik yardımları muhteşem bir harekât halını almıştır. Tabii ki, bu yardımlaşmaların kökünde insanlık duyguları ile beraber, milli, dini ve kültürel faktörler daha önemli yer tutmuştur. Aydınlarımız da halkı kardeş kömegine seslerken bu ana faktörleri öne çekmiş, halkı bunun gerekse siyasi parti ve teşkilatların gerekse zengin şahısların gerekse de sıradan insanlarımızın vicdani borcu, millî ve dinî vazifesi olduğuna inandırmışlardır.

XX. asrın başlarından itibaren Türkiye'de, Rusya'da, habels Azerbaycan'da Panislamizm demek olar ki, sırf türk rengi kesb edir ve Pantürkizm'in nezeri esasının ve emeli fealiyetinin ayrılmaz hissesi gibigibi özünü göstermeye başlayır. 1908. yıldan itibaren Müslümanların siyasi teşkili - hilafet meselesi "İttihadi-İslamın" esas meselesi kimi, açık şekilde özünü gösterir. Bu dönemde pantrürkizmle yanaşı, panislamizmin tebliğinin de esas merkezi İstanbula köçür. Bu zaman İstanbulda bir-birinin ardınca "İttihadi-İslam", "İttihadi-Muhammediyye", "Cemiyeti-Elmiyyen-İslamiyye"¹ vs. bu gibigibi mehfi ve lekal cemiyetler tesis edilir, Panislamist matbuat artub genişlenirdi.

Rusyada irtica ve terrorun şiddetlenmesi sebebinden memleketlerini terk etmek zorunda kalan birçok Müslüman ve Türk aydınları İstanbul'a sığınmışlardır². Bu o zamanlar idi ki, birçok Azerbaycan aydınlarının, maarifçilerinin dini ve elmi mezmunlu makalelerinde "İslam milleti", "Muhammed ümmeti", "Müslüman cemaati" anlayışları ile tez-tez rastlaşırık. Bu yazılarda "islam" ve "millet" anlayışları

* Prof. Dr., Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İnce Sanat Üniversitesi, Bakü/AZERBAJYCAN, mubariz_suleymanli@yahoo.com

1 Gedim Mustafayev, *XX. asrın evvelerinde Azerbaycanda İslam ideologiyası ve onun tenkidi*, Bakü, Maarif, 1973, s. 193-194.

2 Mübariz Süleymanlı, *M. E. Resulzade ve Azerbaycan medeniyeti: senetş. nam...dissertasiya*, Bakü, ADMİU-nun kitabhanası 2000, s. 91.

aynı bir mehrec altına getirilmiş, islam dinini kabul etmiş tüm tayfa, halk ve milletler “milleti-islam”³ ilan edilmiştir, “millet” sözü müslümanlığı kabul etmiş tüm insanların ümumiliyini, birliyini işaretlendiren mefhum gibi işledilmiştir.

Milli-dini düşünce sahiplerinin kanaetince, eger “islamlaşmak, islami derk etmek “İttifak ve İttihâ” nemetini derk etmektirse, onda “türk ensarının islami bulması” da “türkleşmek”, türk birliyinin, “Türk ittihadı”nın meydana getirilmesi demektir. Yani aslında “islamiyete” hizmet etmek “Türk kövmüne” hizmet etmektir. “Türk kövmü”ne hizmet etmek de “İslamiyyet”e hizmet etmek demektir. Ali bey Hüseyinzadenin⁴ ve Ahmed Bey Ağaoğlunun⁵ eserlerinde hüsüsile geniş şerhini tapmış bu meselenin esas maksedi Osmanlı imperiyasının himayesi altında önce tüm türk halklarını, ümumiyetle, cemi müslümanları birleştirmekden ibaretti. A. Ağaoğlu’nun “Türk alemi”⁶ silsile makalelerinde ve hem de onun başka yazılarında, elece de Ali bey Hüseyinzade, Y. Z. Talıbzade ve diğerlerinin eserlerinde dini genel mövke bu şekilde idi: İslamiyyetin, islam medeniyetinin tek hamisi, onun istinadgahı ve “evvelki azemetini berpa edib rövneklendireni” yalnız türk milletidir. Azerbaycan toplumsal fikrinde müeyyen bir dönəm dahilinde pantürkizm, panislamizm prensiplerinden biri kimi, onun siyasi doktrinasının terkiib hissesi kimi, hem de çok zaman üstüörtülü, müemmal şekilde öz ifadesini tapırdısa, XX asrın ikinci onilliyinden itibaren ise müstakil bir milli-dini, ictimai-siyasi nazeriye gibi özünü biruze vermiş ve şekillenmiştir. Amma Azerbaycan toplumsal fikrinde hiç zaman pantürkizm kendini panislamizme karşı koymamış, hemişe bir-birile karşılıklı nüfuzda olmuştur. 1918-1920-ci yıllar matbuatında bazı hallarda karşılıklı tenkidi mülahize ve ittihamlara rast gelinse de bunlar prinsiplial karakter daşımamış, yalnız taktiki yanlışların tenkidi gibi kendini göstermiştir.

1905 sonrasında Azerbaycan’da yaşanan Türk-Ermeni çatışması ve daha sonra Rusyada Panslavist eğilimlerin ağırlık kazanması Azerbaycan Türklerinde birlik, dayanışma ve mücadele etme ruhunu geliştirerek “Türkçülük” akımının kuvvet bulmasına ve böylece Türkiye’ye karşı büyük ilgi ve sevginin meydana gelmesine yol açmıştır. Bunda sonra Türkiye’de yaşanan her olay, her gelişme Azerbaycanda yankı yapmaya başlamıştı. *“Türkiyeye yakın ilgi ve muhabbetin oluşması, Balkan Savaşları esnasında ilk meyvelerini vermişti. Bakû Türk basını Rus sansüründen geçirebileceği bir dille*

3 Mustafayev, *age.*, s. 214.

4 Ali Bey Hüseyinzade, *Kırmızı karanlıklar içinde yaşıl ışıklar*, Bakü, Azərneşr, 1996; *Türkler kimdir ve kimlerden ibaretdir*. Bakü, Mütercim, 1997.

5 “Füyuzat” dergisi, 13 dekabr, 1906-ci il, № 2; “Türk yurdu” dergisi, hicri 1327, № 3, 5, 7, ve 1328-ci il, № 10.

6 “Türk yurdu” dergisi, hicri 1327, № 3, 5, 7, ve 1328-ci il, № 10.

*kapalı şekilde bu savaşı Rusların provoke ettiğini halka duyurarak, kardeş Türkiye'ye yardım yapılmasını telkin etmiştir*⁷. Azerbaycan halkının önde gelen aydınları da Türkiye'ye yardım amacıyla kampanyalar başlatmışlardır⁸.

Azerbaycanın mühacir aydınlarından olan Nağı Keykurun Ankarada neşr olunan "Azerbaycan" aylık kültür dergisinde "Büyük bir heyirsever Hacı Zeynalabdin Tağızade (hatire defterinden bir yaprak)" başlıklı makalesinde yazır ki, "*Kurani Kerimi ilk defa Azeri şivesiyle türkçeye tercüme ettiren Hacı Zeynalabdin olmuştur. Bu Kurani Kerimi 4000 altın lire deyerinde zîynetli daş ve almazlarla bezeyerek Y. Z. Talıbzadenin vasitesi ile İstanbula Sultan Abdulhamite hediye olarak gönderir*"⁹. Gerçekten de kaynaklarda Azerbaycan Türklerinin Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi vasitesile, "*1906-1907-ci yıllarda Osmanlı Hükümeti ve Padşah ile ilişkiler kurduğu görülmektedir. Hatta cemiyet bu tarihlerde, cemiyetin üyesi Talıbzade Ahund Yusif Efendini İstanbula göndermiştir*"¹⁰.

Azerbaycanın ünlü elm, medeniyet ve siyaset adamı Y. Z. Talıbzade Türkiye "İttihad ve Terakki" Komitesi ve Türkiyede faaliyet gösteren "İttihad ve Terakki" cemiyeti ile sıkı alakada olmuştur. Hüsüsile de Türkiyede 1908 inkilabından sonra mühaciretde olan türk islamcı ve türkülerinin hamısı Vatana kayıtdıktan ve Rusyalı akide arkadaşlarının da İstanbula penah getirmesinden itibaren münasebetler daha da müntezem karakter daşımıştır.

Yusif Ziyanın İstanbul seferinin ayrı-ayrı mekamları hakkında kaynaklarda farklı fikirler ireli sürülür. Örneğin, Nağı Keykurun, Yusif Ziya'nın Osmanlı sarayına tacir Şirvanlı Seftor Bey ile birlikte gittigini yazır¹¹. A. Şaik ise kardeşinin saraya, otelde tanış olduğu zabitle - aslen Tiflisten olan Celal Ünsizade ile gitmesi hakkında malumat verir. Meseleden haber tutan Celal Bey kömek göstereceğine söz verir. "*Ertesi gün Ahund Yusifin yanına gelib bildirir ki, ahwalatı Sedr-azem Hazretlerine çatdırdım. Sizi bu günlerde, şühhesiz, hüzuruna kabul edecek. Sedr-azemin emrine göre sizi konak şifetile başka eve köçürmeliyik*"¹².

7 Hüseyin Baykara, "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda, İstiklal Savaşında Türkiye Ordusunda Azerbaycan Askeri Kıt'aları", *Türk Kültürü*, No: 22, Ağustos 1964, s. 72.

8 Mehman Süleymanov, *Nuri Paşa*, Harbi Neşriyat, Bakü 1999, s. 3.

9 Naki Keykurun, Büyük bir hayirsever Hacı Zeynalabidin Takazade. "*Azerbaycan*", Ankara, Mayıs 1957, sayı: 14(62), s. 17.

10 Aslan Betül, *I. Dünya savaşı esnasında "Azerbaycan türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş kömegi (yardımı)" ve Bakü müslüman cemiyet-i hayriyesi*, Ankara, Atatürk kültür merkezi başkanlığı yayınları, 2000, s. 44.

11 Keykurun, *age.*, s. 18.

12 Talıbzade Kamalın tekdimatında Abdulla Şaikin "Sultana Kuran aparılması" makalesi. "*Elm*" gazetesi, Mart 1992, N° 6 (403).

Yusif Ziya İstanbul'da olduğu kısa müddette Hükümet tarafından onu gezdirmek için tehkim edilmiş Celal Ünsizadenin beledçiliyi ile elm, tehsil, medeniyet ocaklarında olur. Kız ve oğlan mekteplerini, tip enstitüsünü, diğer medeni-maarif müesseselerini ziyaret etmesi gelecekte onun Bakü "Hayriye Cemiyetleri" ile İstanbul teşkilatları arasında vasiteçilik etmesine tekan verir.

A. Şaikin verdiği malumatdan bir daha aydın olur ki, Sedr-ezemin hüzurunda olarken Ahund Yusif Kuranı ona verib Sultana tekdin etmesini rica edir. "*Bundan sonra Sultanın hüsusî yemek salonunda konak şifetile Sedr-ezeme birlikte nahar yeyir. Sultan Hacıya verilmek için bir orden bağışlayır*"¹³. K. Talıbzadenin verdiği malumata göre ise Sultan bir değil, iki orden bağışlayır. Birini Hacıya, birini ise Ahund Yusifin kendisine. K. Talıbzade "Halk" gazetesinin muhbirine verdiği müsahebede bildirir: "*Hacı Zeynalabdin 1907 yılında "Kuran"ı Mehmet Kerim ağaya çevirtirir ve onun Azerbaycan dilinde üç ciltliyini amcamdan Türkiye Sultam Abdulhamite gönderir. Sultan Abdulhamit de bunun evezinde briyanta işlenmiş iki büyük medal bağışlayır: birini H.Ş. Tağyeye, o birini de amcama. O medala atan Abdulla Şaik hayatının son yıllarınadek kardeşinin yadigarı gibi saklamıştır*"¹⁴.

O dönemlerde Azerbaycan aydınlarının Türkiye ile alakelerinin esasında esasen Hayriye ve maarif cemiyetleri durmuştur. 1905 yılından itibaren Azerbaycan türkleri hem ferdi olarak hem de cemiyetler halinde Türkiye ile münasebetler kurmuşlardır. Onlar Azerbaycan halkının sosyal ve kültürel bakımdan inkişafında Osmanlı devletinden yardımlar istemiş, öğretim ve din sahelerinde Türkiyeden bazı talepler etmişler. Bakü Müslüman Hayriye Cemiyetinin kuruluşunun ilk yıllarında, Osmanlı padişahı ve Hükümeti ile alakeler kurmak için cehdler edilmiştir. Bu maksetle cemiyetin üyesi, öğretmenlikle yanaşı, hem de Bakü'de yayınlanan "Taze Hayat" gazetesinin yazarı olan Ahund Yusif Talıbzade 1907 yılının ağustosunda İstanbul'a gönderilmiştir. A. Y. Talıbzade beraberinde Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti İdaresinin möhürü ve Hayriye Cemiyeti ve Neşri Maarif Cemiyetinin reisi - Hacı Zeynalabdin Tağyevin imzası olan bir vekaletname aparmıştır. Türkiye Cümhuriyeti "Başbakanlık Osmanlı Arşivi"nde muhafaze olunan tarihi belgelere istinaden, tedkikatçı Betül Aslan bu mövzuda çok geniş bilgiler verir. Onun tekdimatında sözügeden vekaletname hakkında tam bilgi alırık:

"Vekaletname: Bu son zamanlarda Rusyada sakin otuz milyon Müslüman Cemaeti arasında terakki ve teali meyyali görünmektedir. Ancak bizlerin

13 Talıbzade, *age*.

14 Ot kökü üste biter: Akademik Kamal Talıbzade ile müsahibe. "Halk" gazetesi, Bakü 5 iyun 1999.

müntezem mekteblerimiz ve kütubi-elmiye ve fenniye ve tedrisiyelerimiz lüzumi derecesinde mövcud bulunmadığından hilafeti-celilei uzmanın sayei-maarif vayesinde yaşayan müslümanlarla bir kat daha alake ve rabite kesb etmek maksediyle Cemiyeti İslamiyye ezalarından, Ulumi Arabiyye Müderrisi ve Mektebi İdadi Müellimi Ahund Yusif Talıbzade Efendi teatii efkar ve vesateti lazimedede bulunmak maksediyle merkezi hilafeti uzma olan Dersaadete irsal olundu. Dersaadet memurin-i aidesi tarafından kendisine müavinet-i lazimedede bulunulmasını biz Rusya Müslümanları istirham ederiz”¹⁵.

Betül Aslanın haklı olarak yazdığı gibi bu vekaletnamede meraklı olan taraf yalnız Azerbaycan müslümanları için deyil, Rusyada yaşayan 30 milyon müslüman için yardım talep edilmesidir. Hayriye Cemiyeti tarafından verilmiş bu vekaletname ile İstanbul'a gelen Talıbzade Yusif Efendi, Sedaret mekamaına 31 iyul 1323 (19 ağustos 1907) tarihinde tekdım etdiyi (Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mühafize olunan) yazıda, kendinin Hayriye Cemiyetinin idare işlerinde vezife daşıdığını, ülema bir aileden geldiğini, Rus yüksek okulundan mezun olduğunu, Zeynalabidin Tağiyevin, Rusyada bazı kandırılmış, ağılsız müslümanların hilafet mekamaını ve Osmanlı Padişahı hakkında yaptıkları kerezkerane neşriyyata cavab vererek, onları tesirsiz burakmak, Müslüman nüfuzu ruhen ve dinen hilafet mekamaına daha küvvetli olarak bağlamak ve onları aydınlatmak için neşr etdiyi günlük “Taze Hayat” gazetesinde yazarlık yapıdığını bildirdikden sonra, Baküde İslam Hayriye Cemiyetinin kurucusu ve başkanı olan Hacı Zeynalabdin Tağiyevin takib etmeye çalışdığı hetti hareketi, ana hatlarıyla bu şekilde bildirmişdir:

“1. Şimdiye gibi Kafkaz Türkleri yazışmalarında hep farscanı kullanmışlar. Bundan sonra farscanın yerine ana dilimiz olan Türkcenin kullanılması ve geliştirilmesi. 2. Bilumum mektep kitablaramızın Osmanlı türkcesi ile yazılması. 3. Mekteplerimizin programının Osmanlı Maarif programına göre yapılması. 4. Merkezi İdaresi Bolkarıstanın Varna şehri ile İranın Urmiye şehirlerinde bulunan “Ermeni-Amerikan ve Ermeni-Proteston Komitei Muzırmasının Kafkaz ve Azerbaycan türklerini Hilafet mekamaına bağılılıktan ve mükeddes kaye olan İslam itihadından uzaklaştırmak için arapca, türkce, farsca ve kürdceye vakif olan ermeniler tarafından Kafkaza zararlı neşriyatlar sokulmaktadır. Bunları bir an önce tesirsiz hala getirmek ve Kafkaz müslümanlarının etkilenmelerini önlemek için karşı neşriyatda bulunulması. 5. İrana, Mısıra ve Avropaya ferarilik edib, oralarda tutunamayarak Kafkaza dönmek isteyenlere izin verilmemesi.

15 Betül, *age.*, s. 64.

6. Mektep müdürleri ve öğretmenlerin Osmanlı Hükümetinin de uygun görmesi ile İstanbul'dan tedarük edilmesi. 7. Dini kitapların tefsirleri, Peyğemberimizin hadisleri, ahlaki kitaplar ve bu konulardaki yararlı tamimlerin yayınlanması”¹⁶.

Y. Z. Talıbzade Bakü Müslüman Hayriye Cemiyetinin ve onun sedri H. Z. Tağyevin hayata geçirmeye çalıştığı esas meseleleri bu şekilde açıkladıktan sonra Kurani Kerimin Hacı tarafından hazırlatılmış üç ciltlik türkçe tefsirini, H. Z. Tağyevin yazdığı bir mektupla birlikte, Osmanlı Devleti'nin Padişahı ve Müslümanların halifesi olan II. Abdulhamit'e verilmek için Sadarat makamına takdim etmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde apardığı araştırmaların neticesinde, Betül Aslan bele bir kanaete gelir ki, Bakü Müslüman Hayriye Cemiyetinin Ahund Yusuf Talıbzade vasitesile gösterdiği bu çabalara, Osmanlı Hükümeti tarafından nasıl bir cevap verilmesine dair bir belge veya kaynak aşkar edilmemiştir. Ancak 1907 yılından sonra Türkiyeden Azerbaycana müellimler, din adamları, dini kitaplar ve matbee levazimatları gönderildiği ve Kafkaz müslümanları ile daha sıkı münasebetler kurulmasına çalışıldığı görülmektedir.

İstanbul'a edilen bu sefer belke de Yusuf Ziya'nın Osmanlı devleti ile gelecek ilişkileri için mühim bir esas olmuş ve gelecekte onun kardeş ülke ile bağlantısının bünövesini koymuştur. N. Keykurunun adı geçen makalesinden biz Yusuf Ziya'nın Osmanlı Sultanı Abdulhamit seviyesinde kabul edilmesini ve o dönemde İslam dinine olan katı mühafizekar münasebetini öğreniriz. Müellif makalede Yusuf Ziya'nın Osmanlı sarayında karşılanmasını tefsilatı ile bu şekilde bildirir ki, o, İstanbul'da tacir Şirvanlı Seftir beyle birlikte saraya giderek Hacı Zeynalabdinin hediyesinin Padişah tarafından kabulunu rica edir. Saray naziri Kurani tedkik edir ve türkçe olduğunu anlayır. O, müsafirlere müracietle: İndi Sultan hezretlerinin hüzuruna çıkacak ve salam vereceksiniz, men konuşacağım - diyor. Sultan Abdulhamit'in hüzurunda nazir: - Sultanım, zatişahanelerine Mısırdan hediye olarak Kurani-Kerim göndermişler, kabulunu rica edirlir - diyor. Sultan Kurani-Kerimi öperek kabul buyurur. Çıktıktan sonra Yusuf Ziya Bey: “Paşam, neden bele söylediniz, - diyor. Nazir ise: Aman susun, eger “Halife müslimin” hezretleri Kurani Kerimin cesaret edilerek türkceye çevrildiğini duyacak olursa, kıyamet koparır”¹⁷.

Abdulla Şaik ağabeyi A. Y. Talıbzadenin İstanbul seferi hakkında bunları yazır:

“Bakü kazisi Muhammed Kerim Mir Ceferzade Kurani Azerbaycan diline çevirib meşhur servetdar H. Z. Tağyevin parası ile basdırmıştı. Hacı

16 Betül, *age.*, s. 64-65.

17 Betül, *age.*, s. 18.

çevirinin 50 nüshasını kızıl suyu ile bastırıp kıymetli cilde tutmuştu. Bu nüshalardan birinin cildini kalın gümüşten yaptırıp ortasına da “La ilahe illallah, Mühemmeden Resulillah” sözlerini yazdırmış ve ağabeyim ahund Yusif vasitesile hemin nüshamı Türkiye Sultanına hediye göndermişti”¹⁸.

Kaynaklardan belli olur ki, mühtelif ictimai-kültürel ve hayriye cemiyetlerinin üyeliğine ve rehberliğine seçilmiş Yusif Ziya bu yıllarda Türkiye'ye daha çok gedib-geliyor. 1910 yılından onun hayatının Türkiye dönemi başlanıyor. Yusif Ziya orada savaşı öğretim alır, Birinci Dünya savaşında Kars-Ardahan cebhesinde kahramanlıklar gösterir¹⁹. Balkan savaşı esnasında tebliğati faaliyetle meşgul olur, müharibe döneminde fedakarlıklar gösterir. O, 1912-ci ilde hayat yoldaşı Cennet Hanım ve oğlu Telet ile Türkiye'ye köçmüş, orada savaşı öğretim almış, I. Cihan savaşında Kars Ardahan türk ordusu sıralarında ruslara, ermenilere karşı döyüşlerde kahramanlıklar göstermiştir²⁰.

Balkan Savaşı esnasında ve sonraki yıllarda da Rusya türkleri, o cümleden azerbaycanlılar Osmanlı ülkesinde meydana gelen inkılablara ve dirçeliş hareketlarına tam reğbet besleyirdiler. Çar Hükümeti tarafından yapılan baskılar hiçbir şekilde Azerbaycan halkını Türk kardeşlerine yardım yapmaktan caydırmamıştır. Azerbaycan halkı gerek maddi olarak, gerekse manevi olarak Türkiye'ye yardımlarda bulunmuştur. “*Bir kısım Azerbaycan Türkü ise gönüllü olarak Anadolu'ya gelerek Balkan Devletlerine karşı savaşmak istemişlerdi. Azerbaycandan ve Kuzey Kafkasyadan gelen “Kafkas Gönüllü Kit’ası” adıyla bir askeri birlik kurulduğu anlaşılmaktadır*”²¹.

Balkan Savaşı döneminde Rusya bir taraftan Balkanlarda panslavyanist siyaset yürüdür, diğer taraftan de Rusya içerisinde yeni Balkan devletlerine yardım toplanması için memurlarını ülkenin her tarafına gönderirdi. Rusya'da yaşayan Rus, Ermeni, Rum halkından maddi yardımlar toplanması ile beraber, bu halklardan toplanan gönüllüler Serb ve Bolgar ordularına yardım için sevk edilirdi. M. E. Resulzade bununla ilgili yazırdı ki, Rus ordusunda hizmet eden bazı gönüllü askerlere sivil paltarlar geyindirilerek, onları gönüllüler adı ile Balkanlara gönderirdiler. Serb ve Bolgar ordusuna, bu minvalla minlerce gönüllü yazılırdı²².

18 Talıbzade, agm.

19 Kamal Talıbzade, “Ahund Yusif Talıbzade”, “*Odlar yurdu*”, 10-17 Eylül 1992, № 26; “Azerbaycanlı panisamist Ahund Yusif”, “*Odlar yurdu*”, 24-30 Eylül 1992, № 27.

20 Sarvan Sadıgov, *Borçalı alimleri*, Bakü, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001, s. 427.

21 Baykara, agm., s. 72.

22 Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyyəti*, Bakü, Elm, 1990, s. 24.

Rusya matbuatı da bu yıllarda panslavyanist tebliğatla uğraşırđı. Türk alemini hedef alan bu panslavyanist tebliğat o derecede dehşetli bir seviyeye çatmışdı ki, rus yazarlarından biri Balkanlara gedecek “Selibi-ehmer Heyetine” müracietle yazırdı: “*Bir slavyan, bir hristian varken türk yaralıısına bakmayız*”²³.

Amma Rusyada yaşayan türklerin Rus Hükümetinin bu şovinist ve milletçilik mövkeyine tesirleri büyük olmuş, Kırım, Kazan, Azerbaycan ve Türkistanın her tarafından Rusyanın hayata keçirdiyi bu ikili standarthı siyasete karşı sesler yükselmeye başlamışdır. Çar hükümeti bu tesirler karşısında, “Kırmızı Haça” yardım edildiyi kimi, “Kızıl Aya” da yardım edilmesine izin vermek zorunda kalmışdır. Bunun neticesinde Rusyanın her tarafında yaşayan müslüman ve türkler Balkan Savaşlarında zor duruma düşmüş kardeşlerine yardım ede bilmek çabası ile ellerinden geleni esirgememişler. Toplanılan maddi yardımlarla beraber, “birçok gönüllü Türk, Osmanlı ordusunda savaşmak için Türkiye’ye giderken, genc kız ve kadınlar Hilali-Ehmere müraciet ederek hemşire olmuşlar”²⁴.

Rus şovinizminin kayri-rus, hüsusile de türk-islam halklarında oyattığı milliyet-perverliye tokunarak, M. E. Resulzade yazır:

“Rus dürülfününde okuyan Azerbaycan öğrencilerinin Kiyevde toplanan toplumsal keşf ve ezası tövkif edilmişdi. “Hilali-ehmer” faidesine yapılan propakanda bu zamanki hissiyatın tervici için en münasib bir vasite oluyordu. Bakü kadınlarından sırğalarını verenler olmuştu. Genc müellimler ve talebeler derslerini burakarak türk ordusuna gönüllü gidiyorlardı”²⁵.

Rusya hüdutlarında yaşayan türk-islam halklarının yardımı ile beraber, kayd etmek lazımdır ki, Balkan savaşlarında Rusyanın türklük ve müslümanlık aleyhinde mövke tutması, her taraftan artık Azerbaycan türklere üzerinde tesirli oldu. 1911 yılında kurulmuş ve ilk üyölürü arasında “Musavat” Partisi, Balkan Savaşı esanasında bir beyanname yayımlayarak, milleti oyandırmağa ve Türkiye’ye yardıma devet edirdi. “Müsavat”ın 1911 yılındaki program ve beyannamesinin mahiyeti Balkan savaşı münasebetile neşr edilmiş İntibahnamenin metninden de görünüyor. 1911 yılındaki Beyanname fırkann teşekkülünü bildirirdi. M. B. Mehmetzade’nin yazdığına göre “Müsavat”ın hemin yıl neşr edilmiş programı da beyannamedeki esaslara tamamile uygun idi. 8 bendlik programın mahiyetinde başdan-başa, islam ittihadı ve müslüman ülkelerinin karşılıklı yardım meseleleri dururdu”²⁶.

23 Resulzade, *age.*, s. 23.

24 Betül, *age.*, 2000, s. 48.

25 Resulzade, *age.*, s. 23.

26 Mirza Bala Memmedzade, *Milli Azerbaycan harekâtı*, Bakü, Nicat, 1992, s. 44-45.

1912 yılda, Balkan Savaşı zamanı “Müsavat” yeni bir Beyanname (bildiri) ile milleti oyanışa çağırıyordu. M. A. Resuloğlu (Resulzade) bu konuda yazır ki, bu beyanname Oruc oğullarının matbasında sahiplerinden habersiz, arkadaşımız Seyid Hüseyin'in yardımı ve partimize mansub olan mürettiblerin elbirliğiyle bir gecede basıldı. “*Bu beyannamenin Kafkaz müslümanlarının merkezi sayılan Baküde yayılmasını istemirdik. Abbas bey, bu beyannameleri götürüb Tiflise gitti. Orada bunları poçt kutularına atarak, bir gün sonra da geri döndü*”²⁷. Bu beyanname Kafkaz müslümanları arasında büyük bir heyecan yarattığı gibi çar polisini de büyük bir telaşa salmıştı. Hatta “*Müsavat Partisinin organize ettiği böyle bir kampanyaların birinde Baküdeki Osmanlı konsolosluğu önünde toplanan kalabalıktan ürken Çar yönetimi bu konsolosluğu kapattırmıştır*”²⁸. Beyannameye her cür yardım gösterilmesi fikri ireli sürülür ve yardım edilmesi isteniliyordu. “*Beyanname, arkadaşımız Yusif Ziya tarafından İstanbula götürüldü. “Sebilürreşad” mecmuesi bu beyannameni aynen yayınlıyarak Kafkaz müslümanlarının Türkiyeye karşı gösterdikleri ilgiden dolayı memnuniyetini beyan yollu setirler yazdı*”²⁹.

Yusif Ziyanın İstanbula apardığı “Sebil-ür-Reşad” mecmuesinde yayınlanmış Beyannameye vurgulanırdı ki, yegâne ümidimiz ve nicat çaremiz Türkiye'nin istiklal ve terakkisindedir. Biganelik göstersek, islamiyyet ve milliyetimiz rezil bir hala düşer.

“Cemi alem bilir ki, islam hilafetine sahip olan Türkiyeye karşı bu savaşı Balkanın ufak ve küçük hükümetleri ilan etmemişler. Çünkü şir ne kader zeif olsa da çakallar ve tülküler ona yakın gelmeye cüret etmezler. Bu işleri işleyen, islamiyyet ve insaniyyet düşmanı ve “dünya jandarmı” lakabı ile meşhur olan şimal ayısı müstebid Rusya hükümetidir ki, her gün tıbb levazimatı, doktorlar ve köntüllülük adı altında bölük-bölük nizamiler gönderiyor”³⁰.

Azerbaycan aydınlarının partiler ve Hayriye Cemiyetleri vasitesile apardığı tebliğat ve teşvikat işi öz behresini vermiş, her halde sonraki yıllarda Türkiye'de yaşanan her hadise, her inkişaf Azerbaycanda eks-seda salmağa başlamıştır. Hemçinin Azerbaycan-Türkiye münasebetlerindeki bu yakınlaşma, o cümleden milli oyanma, milli şüurun terpenişi, kardeş halka merak ve mehebbetin artması - tüm

27 Mehmet Ali Resuloğlu (Resulzade), “Müsavat” partisinin kuruluşu, “*Azerbaycan*” (Ankara), Azerbaycan kültür derneği Aylık Yayın Organı, sayı:167 (2), Şubat 1966, s. 14.

28 Mehman Ağayev, *Milli mücadele yıllarında Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri*, Doktora Tezi. T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. İstanbul, 2006, s. 303.

29 Resuloğlu, agm., s. 14.

30 Memmedzade, a.g.e., s. 45-46; Abdülhaluk Çay, “1905-1917 Yıllarında Azerbaycan'daki Türk Siyasi Kuruluşları”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, No: 27, (1989), s. 49; Ağayev, a.g.e., s. 304.

bunlar Balkan Savaşları esnasında ilk behresini vermiştir. Balkan Savaşı yıllarında Azerbaycan türkleri ister maddi, isterse de menevi olarak Türkiye'ye yardım etmiş, bir kısım azerbaycanlılar Balkan harbinde gönüllü olarak savaşmışlar. Türkçülük fikrinin ön plana çıktığı bu dönemde I Dünya Savaşı başlamış ve Osmanlı Devletinin Rusyaya karşı savaşa girmesi, hatta başlangıçta müeyyen üstünlükler kazanması hadiseleri Azerbaycan türklerinin milli müstekilliye olan ümidlerini artırmıştır. Ancak Türk ordusunun Sarıkamışdaki meğlubiyeti bu arzularla yaşayanları meymus etmiştir.

Azerbaycanın istiklal mücahidlerinden ve mühacir aydınlarından olan Hüseyin Baykara “Türk kültürü” dergisinde Osmanlı türklerine olan reğbeti nezerde tutarak yazır ki:

“Bu simpatiya ancaksözden ibaret olarak kalmırdı. Balkan Savaşı sıralarında, bu savaşı rus hükümetinin provakasiya etdiyini Kazan, Kırım, Daşkent ve Bakü türk matbuatı rus senzurasından geçire bileceyi bir dille kapalı şekilde müslüman halka yayılıyor ve kardeş Türkiye'ye yardıma koşulmağı telkin ediyordu. Bu sebeple tüm rus esiri türk ülkelerinden İstanbul'a gönüllü akını başlanmışdı. Azerbaycan, Dağıstan ve Kuzey Kafkazdan gelen gönüllüler için “Kafkaz Gönüllü Hissesi” adı ile bir asgeri birlik kurulmuşdu. O çağın idealizmine bir örnek vermek için Azerbaycanın milli şairi Cavad Ahundzadenin, öğretmen ve şair Abdulla Şaikin de gönüllüler arasında bulduklarını bildirmek yerinde olardı”³¹.

1912 yılında Balkan savaşı başlamış, Osmanlı Devleti dahilinde balkanlı, türkiyeli türk kardeşleri kederli, böhranlı, facieli günler yaşamakta idiler. Hüseyin Baykara diğer bir eserinde de fikrini tesdikliyor:

“Azerbaycanda kurulan “Kafkaz gönüllü hissesi” sıralarında Ahmet Cavad, Azerbaycan klasik edip, şair ve öğretmeni Abdulla Şaikle birlikte, Trakiya cebhesinde soydaşları olan Türkiye “Mehmed”lerle sengerlerde çiyin-çiyine döyüşe girmiş ve düşmanla mücadele aparırdı. Balkan Savaşı kurtardıktan sonra Yusuf Akçura oğlu, her iki Azerbaycan şairine, Azerbaycanda onlara daha çok ihtiyac duyulduğunu ve öz doğma yurdlarına dönerek halkına hizmet etmelerini tövsiye edir. Bu tövsiyeden sonra her iki edip Azerbaycana dönüyor”³².

Bu savaşlar esnasında Türkiye'de olan Ali bey Hüseyinzade mühtelif hastanelerde doktor gibi çalışmış, cebhede yaralanan türk asgerlerine tıbbi yardımlar etmiştir.

31 Baykara, *a.g.m.*, s. 73.

32 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan istiklal mücadelesi tarihi*, Bakü, Azərneşr, 1992, s. 175-176.

Ali Heyder Bayat yazdığına göre: “Balkan harbında öğretim üyeliyinden ayrılarak savaş alanlarında Hilali-Ahmer (Kızılay) hastanelerinde çalışmış, savaşın sona ermesiyle tekrar eski görevine dönmüştür”³³.

M. E. Resulzade de³⁴, M.B.Mehmetzade de³⁵ tesdikliyor ki, Azerbaycanda toplanan maddi yardımlardan başka, bir çok genc müellim ve talebeler derslerini ve mektebelerini burakarak Balkanlarda savaşan Türk ordusuna katılmak için gönüllü olarak gedirdiler. Betül Aslan, Memmed Sadık Arana istinaden yazır ki, hatta Bakü milyonerlerinden Esedulla Eli bir ekiple Balkan Harbında iştirak etmiş ve zabıtlık rütbesi almıştı. Din hocalarından Talıbzade Yusif ve arkadaşları da Balkan Herbine gönüllü gitmişlerdi³⁶.

Balkan Savaşında iştirak etmek için Azerbaycandan Türkiyeye gönüllüler akın etmiş, hatta İstanbulda bu gönüllülerden ibaret “Kafkaz gönüllü kitası” teşkil olunmuşdur. Bu savaşı hisse de Azerbaycandan başka, Kafkasyadan ve diğer yerlerden gelen gönüllüler de olmuştur. Enver Paşanın himayesi altında kurulan dörd taburluk Alayın komandanı Süleyman Esker Bey, Kafkaz Tabur Komandanı ise Cahangiroğlu İbrahim Bey tayin edilmiştir. Daha sonra İbrahim beyin kardeşi Hasan beyin de ona katılmasıyla birlikte Bolgarlara karşı savaşmışlar. Hatta İbrahim Bey, Edirneye ilk giren kuvvetler sırasında olmuştur³⁷. Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin geliştiği ve türkçülük fikrinin ön plana çıktığı ve Balkan Herbinin yenice sona yerdigi bir dönemde ise, artık Birinci Dünya Savaşı başlamıştı. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının uyandırdığı milli heyecanın tesirleri Azerbaycan Türkleri arasında hale devam ediyordu. Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey'in İstanbul'daki faaliyetleri Türkiye'de, Azerbaycan Türklerine karşı ilgiyi ziyadesiyle artırırken Azerbaycan Türkleri de gerek kültürel ve gerekse ticaret alanında Türkiye ile ilişkiler kurmaya çalışıyorlardı. Nitekim, daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan kısa bir süre önce, Azerbaycanın en büyük tacirlerinden olan Hacı Zeynalabdin Tagiyev bir temsilcisini Türkiyeye göndererek, fabrikalarında ürettiği kumaşları Türk ordusuna satmak için girişimlerde bulunuyordu.

Azerbaycan halkı, I. Cihan Savaşı esnasında da Anadolu Türklerinden yardım-

33 Ali Heyder Bayat, *Huseynzade Ali Bey (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiyede yayınladığı eserleri*, İstanbul, Türk Dünyası araştırma vakfı, 1992, s. 25.

34 Resulzade, *age.*, s. 23.

35 Memmedzade, *age.*, s. 43.

36 Betül, *age.*, s. 51.

37 Betül, *age.*, s. 52.

larını esirgememiştir. Bu yardım çalışmasında en büyük görevi ise, 1905 yılında Baküde kurulmuş olan “Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi” üstlenmiş, yardım çalışmalarını organize ettiği gibi, yardımların yerlerine ulaşmasını da sağlamıştır. 1915 yılın başlarından savaş sonuna kadar, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi yardım heyetleri, bütün işgal edilen ve Türk ahalinin zor durumda bulunduğu yerlere giderek, halka yiyecek, giyecek yardımları yaptıkları gibi onların hak ve hukuklarını korumaya çalışmışlardır. Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu, Batum, Erzurum, Hınıs, Trabzon, Iğdır vs. yerlerde şubeler açmış, iye ve sağlık merkezleri oluşturmuşlardır³⁸. Rus memurlarının müslüman halka yaptığı haksızlıkların, Ermeni ve Rumların yaptığı tecavüz ve saldırıların önünü almaya çalışmışlardır.

Azerbaycan halkının ayrıca, savaş esnasında özel kurtarma ekipleri kurarak Rus ordusunun işgali altında bulunan Türk topraklarına gönderdiği ve orada öksüz kalan Türk çocuklarını Azerbaycana getirterek onların kaygısını çektiği görülmüştür³⁹. Bunun dışında 1915 yılında Azerbaycandan Türkiyeye yardım adı altında 40 kg altın gönderildiği de anlaşılmaktadır⁴⁰. Azerbaycan gönüllüleri, Balkan Savaşında olduğu gibi, I. Cihan Savaşında da Türk kardeşleriyle beraber düşmana karşı savaşmışlardır. Çanakkale savunmasında tüm heyeti şehit düşen 57. alayın askerleri arasında Azerbaycanlılar da bulunmaktaydı⁴¹.

I. Cihan Savaşı esnasında Rusların eline çok sayıda Türk esiri geçmişti. Bu esirlerden bir kısmı Bakü yakınlarındaki Nargin adasında tutulmaktaydı. O sırada talebelerden teşkil olunan bir cemiyet, Türk esirlerinin kaçırılmasını planlamıştı. Bu işte, onlara bazı milliyetçi aydınların yanı sıra, elit ailelere mensup azerbaycanlı hanımların da yardımda bulunduğu görülmüştür. Bunlar, esirlere yemekle beraber bazı silah ve cep lambaları taşımışlardır. Kaçırma operasyonu başarılı olmuş ve 16 Türk subayı tutsaklıktan kurtarılmıştır⁴². Ruslar, kaçırılan esirlerin fırtınada kayıklarıyla beraber boğulduklarını zannettiği anda, Türk subayları “Cemiyet-i Hayriye” (İsmailiye) binasında istirahat etmekteydiler.

Azerbaycanlı zenginlerden bazısının Türk esirlerini himaye altına alarak barındırdığı anlaşılmaktadır. Bu zenginlerden biri de İsa Bey Aşurbeyov idi ki,

38 Ağayev, *age.*, s. 303-304.

39 Süleymanov, *age.*, s. 3.

40 İsmail İsmayilov, *Azerbaycan-Türkiye Medeni Alakaları XX. Asırda*, Bakü, Azerbaycan Devlet Neft Akademiyası Yayınları, 2004, s. 91-93.

41 Fahri Sakal, *Ahmet Bey Ağaoğlu*, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 17.

42 Mir Aziz Seitli, “28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, No: 17, (Mayıs 1933), s. 201.

kendi hanesinde altmış Türk esirine baktığı, karısının da esirlerin çamaşırlarını bile yıkadığı ağızdan ağza dolaşmaktaydı⁴³. Aşurbeyov ayrıca, Baküye gelen Türk öğretmenleri de aylarca evinde ağırlamış, onlara maddi destekte bulunmuştur.

Azerbaycan türklerinin esas küvvetleri Gence şehrinde toplanmış “Difai” teşkilatı vasitesile Osmanlı Devleti ile temasta bulunduğu da anlaşılmaktadır⁴⁴. Nitekim 1915 yılın şubatında, Fethali Hanın yeğeni Emir Arslan Han Hoyski gizlice sınırı geçerek Erzuruma gelmiş ve Türk makamlarıyla temas kurmuştur. Arslan Han Hoyski “Difai” teşkilatının sözcüsü ile Transkafkasya müslümanlarının müstakil bir devlet kurmak arzularını Türk makamlarına anlatmıştır. Onun teklifine göre, Bakü, Gence, Erivan Guberniyalarıyla terek ve Dağıstani dahil ederek İsvaçrevari müstakil bir devlet kurulması mümkündür. “*Kafkaslarda Türkiye ile Rusya arasında böyle büyük bir tampon devlet kurulması fikri, Enver Paşa tarafından da muvafık bulunmasına rağmen, Türk ordusunun Ruslar karşısındaki mağlubiyetleri böyle bir projenin gerçekleşmesine mani olmuştur*”⁴⁵.

Arşiv materyalleri⁴⁶ da tesdikliyor ki, rus sansörü ve baskısına rağmen Azerbaycan Türkleri fırsat buldukca, Türkiye ile temas kurmak ve bu savaşta Osmanlı Devletine yardımcı olmak için faaliyetlerde bulunuyorlardı. Mesela, Stavropol Gubernatorunun Bakü Başnaçalnikine Şubat 1916 da, gönderdiği bir yazıda, Bakü tacirlerinden Hacı Zeynalibdin Tagiyevin vekil ettiği Rıza Bey Mehmedovun Stavropol Guberniyasının kazalarında büyük miktarda tahıl satın alarak, bu tahılı yalnız Baküye değil, İrana ve sonra Rusyanın düşmanlarının (Türkiye kasediliyor) erzak teçhizatına gönderdiği belirtilerek, bunun araştırılması istenmiştir.

Savaşın şiddetli bir döneminde - 1916 yılında Kafkaz Cebhesinde, Türk Ordusunun mağlubiyetleri Azerbaycan Türklerini ziyadesiyle üzmüş ve Anadoludan gelen felaket haberleri, esir Türk askerlerinin Nargin Adasına götürülüşü gibi olaylar, Azerbaycan Türklerini derinden yaralamıştı. Osmanlı Devletinin Kafkaz Cebhesi savaşlarında Rusyaya mağlup olması Azerbaycan türklerinin istiklal arzularını törpülemiş ve onların bu konudaki ümitlerinin azalmasına sebep olmuştu. Bu tarihlerden itibaren Azerbaycan türkleri ilgilerini, Rus işgaline uğrayan yerlerdeki müslüman harpedelere, savaşta esir düşen Türk esirlerine ve kendilerinin Rus

43 Ağayev, *age.*, s. 304.

44 Betül, *age.*, s. 70-72.

45 Todeusz Svietochovski, *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Türkcesi: Nuray Mert). Ankara Bağlam yayınları. 1988, s. 115.

46 *Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi*, F. 498, Op. 1,D.98, L.52.

ordusunda bulunan müslüman askerlerinin problemlerine yönelttiler⁴⁷. Kafkaz Cephesi savaşlarında mağdur duruma düşmüş öz kardeşlerine “Kardeş Kömeği” parolası ile tarihte eşi benzeri görülmemiş bir yardım çalışmalarına giriştiler.

Kafkaz Cebhesi Savaşlarında Müslüman-Türk Halkın Felaketlere uğraması karşısında Azerbaycan Türkleri öz yardımlarını esirgememişlerdir. Azerbaycana penah getirmiş müslüman kaçkınların bir bölümü Gencede kalırken, bir bölümü de Baküye gelerek, Bakü şehir idaresine başvurup, yardım istemişlerdir. Ancak, Bakü Şehir Valisi Biç, onlara verdiği cevapda, isteklerini Şehir Dumasına bildireceğini, şimdilik hiçbir yardım yapılmayacağını söylemiştir⁴⁸. Bu durum, “İkdam” yazarlarından Hacı İbrahim Kasımov tarafından şiddetle eleştirilerek, Biçin müslüman firarilere verdiği cevabın kendilerini derinden yaraladığı ve yasa boğduğu belirtildikten sonra, şöylece sitemde bulunulmuştur. Bu sırada bazı Azerbaycan aydınlarının girişimi ile şehir idaresinden izin alınarak, Türkiye sınırlarından kaçıp gelen kaçkına milliyetlerine bakılmaksızın yardım etmek meselesinin görüşülmesi için, 21 Aralık 1914 te, Duma salonunda bir toplantı yapılması kararlaştırılmış ve herkes bu toplantıya davet edilmiştir. 21 Aralıkta bu toplantıdan arzu edilen neticeler elde edilememiştir.

Azerbaycana gelen müslüman kaçkınların sayısı gitikçe artmakta ve bu durum önemli bir mesele haline almaktaydı. Artık Azerbaycan kamuoyu bunların durumuyla daha yakından ilgilenmeye başlarken, Azerbaycan Türk gazeteleri de halkı yardıma çağırıyordu. “İkbal” gazetesinde M. E. Resulzade yazdığı bir makalede, Azerbaycan halkının çok yardımsever bir halk olduğunu, yardıma muhtaç herkese şimdiye kadar elinden gelen her türlü yardımı yapmaktan kaçınmadığını, muhtac insanlara yardım etmenin zaten bir vatandaşlık görevi olduğunu ifade ettikten sonra, müslüman kaçkına yardım etmenin vatandaşlık görevi olmasının yanısıra, ırkdaşlık ve dindaşlık vazifesi olduğunu da vurgulamıştır. M.E.Resulzade, bu makalesinde, müslümanların yaşadıkları felaketler üzerinde de durarak, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin müslüman kaçkına yardım yapmak için bir şube oluşturmasını ve diğer cemiyet ve komitelerin de ona yardımcı olmasının gerektiğini belirterek, şöyle demektedir:

“... Muaveneti bir an olsun geciktirmeye gelmez. Bu hususta kimse müslümanları ayrılık, seçkilikle de itham edebilir. Müslümanlar sair vatandaşlarıyla beraber, üzerlerine düşen Vatan vazifesini zarra kadar ihmal etmediler ve etmeyeceklerdir. Erbab-i vukuf bilir ki, her milletin zavallısına,

47 Betül, *age.*, s. 73-74.

48 “İkdam”, 25 Aralık 1914, N° 6.

ancak o milletten olanlar niceki lazımdır. Yakınlaşp hakiki ve manevi muaveneti icra edebilirler. Bu cerh olunmaz bir hakikattır. Bu hususta iki rey olabilmeyiz"⁴⁹.

Tiflis, Gence ve Bakü gibi şehirlere gelen müslüman kaçkınların sayısı artmaya başlayınca, Anadolu'da Müslüman-Türk halkın yaşadığı felaketin boyutu da yavaş-yavaş ortaya çıkıyordu. 1915 yılın Ocak ayından itibaren, hemen hergün Azerbaycan Türk gazeteleri Kars, Ardahan, Batum vs. yerlerdeki müslümanların başına gelen felaketleri halka bildirmeye ve onları kardeşlerine yardım etmek için davete başladılar. Anadolu'daki Müslüman-Türk ahalinin yaşadıkları felaketleri, Azerbaycan kamuoyuna duyuranların başında gazeteçi Ömer Faik Nemanzade geliyordu. O, "İkbal" gazetesinde yazdığı "Tecili Yardım Lazım" adlı makalesinde, sınır boylarındaki müslümanların karşı karşıya kaldıkları felaketlerden bahsederek, yüzbinlerce müslümanın evsiz, barksız kaldıklarını, kadın ve çocukların aç ve hasta olduklarını, eğer onlara acil yardım yapılmaz ise, hepsinin ölmeye mahkum olduğunu, Ardahan müslümanlarının yürüyerek, yüksek karlı dağları geçmeye çalıştıklarını ve bir çoğunun karlı yollardan açlık ve soğuktan hayatlarını kayb ettiklerini belirttikten sonra şöyle demektedir:

"Ümid edirik, Bakü Cemiyet-i Hayriyesi, Bakü erbab-i hamiyeti felaketin büyüklüğünü, vaktin darlığını, kömeğin aceleliğini nazara alıp, iane yağmak zahmetini tezlikle alır. Biz iane yağmakla meşğul olanda, iane komisyonu üyeleri de acil felaket yerlerine, o dört okruğa (Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu) gidip, bedbahtlığın yürek parçalayan haletini öz gözleri ile görüb bildirirler"⁵⁰.

Hüseyn Baykara "Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi" eserinde yazıyor ki, Ahmet Cevat, "Ne Gördümse" adlı şiirinde, kardeş halkın böyle bedbaht bir gününde Kars'ta karşılaştığı yürek parçalayıcı manzarayı şu şekilde dile getirmiştir:

"Armağanım yaslı nağme
Bir kuş oldum, çıktım yola
Gittim, gördüm dost ilinde
Ne bir ses var, ne bir layle"⁵¹.

Azerbaycan Türk gazetelerinde çıkan haberler, Azerbaycan Türkleri arasında büyük bir heyecan meydana getirmişti. Gazeteler halka yardımlarda bulunmaları

49 "İkbal", 22 Aralık 1914, № 820.

50 Betül, *age.*, s. 81-82.

51 Baykara, *age.*, s. 193-194.

için çağrılarda bulunuyor, Kars, Ardahan vs. bölgelerden Azerbaycana gelmiş ve durumları çok kötü olan müslüman kaçkınlara yardım edilmesi isteniyordu. “İkdam” gazetesinde, 23 Ocak 1915 tarihinden⁵² itibaren “Kars felaketzedelerine muavinet ediniz” başlığı altında, Kars ve etrafındaki müslümanların katledildikleri birçoğlarının Vatanlarını terketmek zorunda kaldıkları belirtilerek, bunlar için yardım yapılması isteniyor ve yardım yapan şahıslara ait isimlerin yer aldığı listeler yayınlanmaya başlanıyordu.

Felaket haberleri sade Azerbaycan Türklerinde büyük hecan yaradırken, Azerbaycanlı zengin, aydın ve idarelerde yer alanların, ilk başlarda sessiz kaldıkları ve yardım için harekete geçmedikleri anlaşılmaktadır. Hacı İbrahim Kasımov, “İkdam”da yazdığı “Kömek lazım” başlıklı makalesinde bunlara seslenerek, Ermenilerin kendi kaçkınları için yaptıkları fedakarlıkları örnek göstererek şöyle diyordu:

“Efendiler! Bir Ermeni komşumuza bakıp onlardan ibret alın. Bir Ermenilerin öz firarileri için ettikleri canfeşanlığı, ettikleri fedakarlıkları seyredin, sonra özünüzdeki sehlenkarlıklara bakıp bir hacalet çekiniz. Muhterem Efendiler! Yalnız bu firariler deyil, onlar bir niçe ailedir, dolandır. Yalnız bunu biliniz ki, sizleri millet intihab edip, milletin karşısında sizler mesulsunuz. İhtiyacımızı ref etmek sizin vazifenizdir. İşte millet bugün öz efradının küçelerde ayak yalın, baş açık dilenmesini istemiyor. Hergah millet kayğışe iseniz, özünüzde olan hiss-i milliyeyi gösterip, müslüman muhacirlerin, müslüman firarilerin refah halı için bir iş görünüz”⁵³.

H. İ. Kasımov, “Basiret” gazetesinde yazdığı “Kars Felaketzedeğani ve Bakü Müslümanları” adlı makalesinde de Kars ve etrafındaki müslümanların katledilmesinden, onların acınacaklı durumlarından bahs etmiş, bu günlerin Azerbaycan halkı için bir imtihan günü olduğunu belirtmişti⁵⁴.

Azerbaycan Türklerinin Kafkaz Cebhesi savaşlarında zarar gören Müslüman-Türlere kardeşlik yardımlarında Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin kayretleri çok büyüktür. Rus hükümetinden yardım için izin alınması ve ilk yardım çalışmaları döneminde bu sahede faaliyetler genişlendirilmiştir. 26 Ocak 1915 senesinde Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin tertib ettiği bir toplantıda cemiyetin başkanı Mirza Esadullayev, durumu bildirerek, yardım toplanması

52 “İkdam”, 23 Ocak 1915, № 27.

53 Hacı İbrahim Kasımov, “Kömek lazım”, “İkdam”, 29 Aralık 1914, № 7.

54 Hacı İbrahim Kasımov, “Kars Felaketzedeğani ve Bakü Müslümanları”, “Basiret”, 17 Aralık 1915, № 36.

için izin alındığını anlattı ve bu hususta tekliflerini verdi. Bu faaliyetlerin çok büyük neticeleri oldu, semiyet tarafından oluşturulan “Harbzedede Müslümanlara Muavenet Komitesi” ilk toplantısında, ilk yardımları felaket bölgelerindeki müslümanlara ulaştırmak üzere bir heyet oluşturdu. 1 Şubat 1915 yılda “İkdam” gazetesinin 34-cü sayısında yazılırdı ki, iki vagon çay, un ve geyim eşyalarından oluşan bu yardımı götürecektir heyetin başkanlığına Ağabala Guliyev getirilmişti. Heyet içerisinde Mirza Yusufhanov, Mehmet Hasan Hasanov, Doktor Vekilov ve Genceden Safikurdski bulunmakta idi. Heyet Kars, Sarıkamış, Horasan ve çevre yerleri gezerek, getirdikleri yardımları halka dağıttıktan sonra, Baküye dönerek cemiyete bir rapor takdim etmiş, bu bölge müslümanlarının ağır durumunu bir daha beyan etmiştir. Yine Mirza Esadullayevin başkanlığında bir komite kurulması kararlaştırıldı ve bu komiteye bir kısım aydınlar dahil edildiler. Bu tedbirlerin neticesinde görülen çalışmalardan biri de “Kardeş Kömeği” gazetesinin ortaya çıkışı oldu.

Azerbaycan türk gazete sahipleri ve yazarları tarafından yaklaşan Nevruz bayramı münasebetiyle, bayramın ikinci günü “Kardeş Kömeyi” adı ile bir gazete çıkarılması kararlaştırılmış ve çalışmalara başlanılmıştı. Bu heyete “İkbal” gazetesinden M.E.Resulzade, “Seda” gazetesinden H.B.Vezirov ve “İkdam” gazetesinden Mahmud Nedim Karagözov seçilmiştiler. Bununla ilgili toplantıda kabul edilen karara göre, “Kardeş Kömeyi” gazetesi Nevruz bayramının ikinci günü çıkarılacak ve o gün Baküde hiç bir müslüman gazetesi çıkarılmayıp, bu gazeteden elde edilen gelirin hamısı müslüman herbzadeler yararına kullanılacaktı⁵⁵.

Bu kararlar doğrultusunda yapılan çalışmalar semeresini vermiş ve “Kardeş Kömeyi” gazetesi bir günlük gecikme ile Nevruz bayramının üçüncü günü yalnız bir sayı çıkarılmıştı⁵⁶. Gazetenin imtiyaz sahipliğini ve sorumlu müdürlüğünü Bakü Müslüman Hayriye Cemiyetinin başkanı Mirza Esedullayev üzerine alırken⁵⁷, gazetenin çıkarılması için gereken kağızı da Haşım Bey Vezirov, Orucov kardeşleri ve “İkdam” gazetesinin sahibi Eli Muhtar Eli Ekberov karşılamışlar⁵⁸. Bundan başka, “Kardeş Kömeyi” gazetesinin çıkarılması işinde emeği geçen yazar ve işçiler de dahil, hiç kimse hakk almamış, hamı gönüllü olarak pulmuş çalışmıştır.

“Kardeş Kömeyi” gazetesinin baş kısmında “Milli felaket karşısında, milli matbuatımızın ittihadını gösterir. Bu gazete hasılatı herbzede müslümanlar nefine

55 “İkdam”, 9 Mart 1915, № 65.

56 “Kardeş Kömeği”, 11 Mart 1915.

57 “Taze Haber”, 7 Mart 1915, № 14.

58 “İkdam”, 9 Mart 1915, № 65.

olmak üzere bir günlük neşrolunur” yazısı bulunmakta olup, gazetede Kafkas Cephesi savaşlarında Kars ve çevresinde yaşayan müslümanların maruz kaldığı felaketlerden bahsedilerek, bunlar için Azerbaycan halkı kardeş yardımına davet edilmiştir⁵⁹. Ayrıca, Azerbaycan Türk kadınlarının “Kardeş Kömeği konusunda duydukları hassasiyet ve yaptıkları yardım çalışmaları gazetenin sütunları arasında yer almıştı”⁶⁰.

“Kardeş Kömeği” gazetesi 10 kuruş fiyatla sunulmuş⁶¹ ve gazetenin satışından 1300 manat gelir elde edilerek, bu paranın hepsi Kars, Ardahan vs. yerlerde felakete uğramış harpzedede müslümanlar için kullanılmıştır⁶². “Kardeş Kömeği” gazetesinin çıkarılmasından bir müddet sonra, bunu örnek alan Bakıdaki Azerbaycan Türk şairleri de bir araya gelerek, müslüman harpzedeler yararına “Kardeş Kömeği” adıyla bir dergi çıkarmağı kararlaştırmışlardır. Bu amaçla Azerbaycandaki tüm Türk şairleri çağrıda bulunarak, bu dergide yayınlanmak üzere şiirlerini “Dirilik” ve ya “Babayı Emir” dergilerinin idarelerine göndermeleri istenmiştir. Ancak, Azerbaycanlı şairlerin bu iyi niyetli çalışmalarının sonuç vermediyi ve 1915-ci ili içerisinde bu dergini çıkaramadıkları anlaşılmaktadır.

Kafkas Cephesi savaşlarında Anadolu da Rus işgaline uğrayan bölgelerde, felakete düşen kardeşlerine Azerbaycan Türklerinin başlattıkları yardım toplama çalışmaları, Mart 1915’den itibaren daha düzenli bir hal almıştır. Nevruz Bayramı dolayısıyla Azerbaycan Türkleri yardım toplama çalışmalarını hızlandırmışlar ve Azerbaycan Türk basını da bir günlük “Kardeş Kömeği” gazetesi çıkarmıştır. Bu çalışmalar, Azerbaycan halkının kardeşlerine yardım etmek için her türlü fedakarlığı yapmaktan çekinmediklerini açıkça göstermişti. Bunun üzerine Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Bakü şehir idaresine meracaat ederek, Kars, Ardahan vs. Yerlerde felakete uğramış müslümanlara Baküde bir günlük yardım toplamak için izin aldı⁶³. Bu izinden sonra 7 Mayıs “Kardeş Kömeği Günü” ilan ederek, Bakü halkını yardıma davet etti ve hazırlıklara hemen başlandı. Yüzlerce Azerbaycanlı kadın ve genc Cemiyet-i Hayriyenin binasına gelerek, bu hazırlık çalışmalarına katıldılar⁶⁴.

59 “*Kardaş Kömeği*” 11 Mart 1915.

60 Ali Yusuf, “Felaket Karşısında Kadınlarımız”, “*Kardaş Kömeği*”, 11 Mart 1915.

61 “*İkdam*”, gazetesi, 23 Ocak 1915, N° 27; 1 Şubat 1915, N° 34; 6 Mart 1915, N° 63; 9 Mart 1915, N° 65; 25 Aralık 1914, N° 6.; “*Kardaş Kömeği*” gazetesi, 11 Mart 1915.

62 “*Taze Haber*”, 9 Mayıs 1915, N° 23; “*Doğru söz*”, 7 Mayıs 1916, N° 10.

63 “*Taze Haber*”, 9 Mayıs 1915, N° 23.

64 “*Basiret*”, 9 Mayıs 1915, N° 44.

Azerbaycan Türkleri Kafkaz Cephesi savaşlarında felakete uğrayarak, mağdur duruma düşmüş kardeşlerine yardımcı olabilmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. “Kardeş Kömeği” günleri tertip edilmiş, tiyatro, opera gibi gösteriler düzenlenerek, bunlardan elde edilen gelirler, Anadolu'da zor duruma düşmüş kardeşleri için kullanılmak üzere Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesine teslim edilmişti. “Kardeş Kömeği” gazetesinin geliri “harpzedeler” yararına kullanılırken, Azerbaycan halkı da yardıma davet edilmişti. Savaş boyunca Azerbaycan Türkleri Anadolu'daki kardeşlerine yardım edebilmek için her fırsattan istifade etmişlerdir. Her kesimden insanların katıldığı yardım faaliyetlerine, Azerbaycanda bulunan yazar şairler de özel bir dergi çıkararak iştirak etmek istiyorlardı. Aslında ilk günlerden itibaren Azerbaycanda çıkan gazetelerde Anadolu felaketzedelerine yardım yapılması için yüzlerce makaleler yazarak, Azerbaycan halkını bu konuda bilgi ve bilinçlendiren onlar olmuştur.

Ocak 1917 yılında Baküde bir toplantı düzenleyen Azerbaycanlı Türk yazarlar, geliri “harpzedelere” harcanmak üzere “Kardeş Kömeği” adıyla bir dergi çıkarmayı kararlaştırdılar. Azerbaycanlı müslüman yazarlar tarafından bir sayı olarak çıkarılacak bu dergi için, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi gerekli olan izni alacak ve Cemiyetin başkanı Mirza Esadullayev de derginin sorumlu müdürü olacaktır⁶⁵.

1917 Şubat ayında çıkarılması kararlaştırılan “Kardeş Kömeği” dergisi bazı sebeplerden dolayı gecikerek ancak Mayıs 1917 de çıkarılabildiği görülmüştür. M.E.Resulzadenin sahibi olduğu “Açık Söz” gazetesinin “Elektrik Matbaası”nda basılan dergi, 80 sayfadan ibaret olup, 1 manattan satışa sunulmuştur. Arap harifleriyle, Türkçe olarak çıkarılan “Kardeş Kömeği” dergisinin başında, “Hasılatı harbzedeler faidesine gitmek için muharrirler tarafından neşrolunmuş siyasi, edebi, içtimai bir mecmuadır” şeklinde yazılarak çıkarılış amacı belirtilmiştir. “Kardeş Kömeği” dergisinin Şubat değil de, Mayıs ayında çıkması daha iyi olmuştur⁶⁶. Çünkü Rusyada meydana gelen 1917 Şubat İhtilalinin tesiriyle Azerbaycanda Rus sansür ve kontrolü azalarak, serbest bir ortam oluşmuştur. Bu sebeple, daha önce yazıldığı gibi sansüre uğrayabilecek pek çok yazı sansür ve denetimden kurtulmuş, Azerbaycan Türk yazarları düşüncelerini, daha hür ve sansür endişesi olmadan kaleme alabilmışlerdir.

Bakü Müslüman Cemiyeti hayriyesinin Kafkaz Cephesinde Savaştan zarar gören müslümanlara yardım etmek üzere görevlendirdiği baş temsilçi Dr. Hüsrev

65 “Doğru söz”, 14 Ocak 1917, № 39.

66 Betül, *age.*, s. 109-110.

Paşa bey Sultanovun bu sahada fedakarlıkları barede de o dönemin gazeteleri yazmaktadır.

Çalışmaların bele bir vüset alması sonraki yıllarda da öz behresini vermiş, bu kardeşlik kömeği iyirminci yılların evvellerine kader davam etmişdir. İster muhtelif hayriye cemiyetleri ister teşkilat ve müessie olsun, isterse de şahslar tarafından bu yardımlar devam etdirilmiştir. Azərbaycan aydınları bu zavallı kaçkınlara, yetim çocuklara, esirlere yardım için hiçbir fedakarlıktan çekinmemişlerdir. XX asrın ilk yıllarından başlatılan, Balkan savaşı döneminde güclendirilen bu karşılıklı kardeşlik yardımlaşmaları sovet döneminin ilk yıllarına kader devam etmiş, Atatürk ve N. Nerimnov'un kayretleri ile daha büyük boyutlar kazanmıştır⁶⁷. Biz bu yazımızda yalnız bir kısım tarihi faktlara tokuna bildik ve bu hakda bir sıra deyerli tetkikatların olmasına rağmen, konu ile ilgili bundan sonra da daha mükemmel araştırmalara ihtiyac duyulmaktadır.

67 Şamil Kurbanov, *Neriman Nerimanov (ömrünün son illeri)*, Bakü, "Azərbaycan" neşriyyatı, 2003, 142-160.

Kaynaklar

Ağayev, Mehman, *Milli mücadele yıllarında Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri*, Doktora Tezi. Danışman: Prof.Dr. Ali Arslan. T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. İstanbul, 2006.

Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi, F. 498, Op. 1, D.98, L.52.

“Basiret” gazetesi, 9 Mayıs 1915, № 44.

Bayat, Ali Heyder, *Hüseynzade Ali Bey (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiyede yayınladığı eserleri*, İstanbul, Türk Dünyası araştırma vakfı, 1992.

Baykara, Hüseyin, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda, İstiklal Savaşında Türkiye Ordusunda Azerbaycan Askeri Kıt’aları”, *Türk Kültürü*, No: 22, Ağustos 1964, ss. 72-74.

Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan istiklal mücadelesi tarihi*, Bakü, Azərneşr, 1992.

Betül, Aslan, *I. Dünya savaşı esnasında “Azerbaycan türkleri”nin “Anadolu türkleri”ne “Kardeş kömegi (yardımı)” ve Bakü müslüman cemiyet-i hayriyesi*, Ankara, Atatürk kültür merkezi başkanlığı yayınları, 2000.

Çay, Abdülhaluk, “1905-1917 Yıllarında Azerbaycan’daki Türk Siyasi Kuruluşları”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, No: 27, (1989), s. 41-55.

“Doğru söz” gazetesi, 14 Ocak 1917, № 39; 7 Mayıs 1916, № 10.

Esedli, Minahanım, *Yusif Ziya Tahpızadenin hayatı ve mühiti (1873-1923)*, Bakü, Nurlan, 2005.

“Füyuzat” dergisi, 13 Aralık 1906-ci il, № 2.

Hüseynzade, Ali Bey, *Kırmızı karanlıklar içinde yaşıl ışıklar*, (Tertib edeni: Ofelya Bayramlı). Bakü, Azərneşr, 1996.

Hüseynzade, Ali Bey, *Türkler kimdir ve kimlerden ibaretdir* (Tertib edeni: Ofelya Bayramlı). Bakü, Mütercim, 1997.

“İkbal” gazetesi, 22 Aralık 1914, № 820.

“İkdam”, gazetesi, 23 Ocak 1915, № 27; 1 Şubat 1915, № 34; 6 Mart 1915, № 63; 9 Mart 1915, № 65; 25 Aralık 1914, № 6.

İsmayılov, İsmail, *Azerbaycan-Türkiye Medeni Alakaları XX. Asırda*, Bakü, Azerbaycan Devlet Neft Akademiyası Yayınları, 2004.

“*Kardaş Kömeği*” gazetesi, 11 Mart 1915.

Kasımov, Hacı İbrahim, “Kömek lazım”, “*İkdam*” gazetesi, 29 Aralık 1914, N° 7.

Kasımov, Hacı İbrahim, “Kars Felaketzedegani ve Bakü Müslümanları”, “*Basiret*” gazetesi, 17 Aralık 1915, N° 36.

Keykurun, Naki, “Büyük bir hayırsever Hacı Zeynalabidin Takızade”, “*Azerbaycan*”, Ankara, Mayıs 1957, sayı: 14(62), s. 16-19.

Kurbanov, Şamil, *Neriman Nerimanov (ömrünün son illeri)*, Bakü, “Azerbaycan” neşriyyatı, 2003, 142-160.

Memmedzade, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Harekâtı*, Bakü, Nicat, 1992.

Mustafayev, Gedim, *XX asrın evvelerinde Azerbaycan’da İslam İdeolojisi ve onun tenkidi*, Bakü, Maarif, 1973.

“Ot kökü üste biter: Akademik Kamal Talıbzade ile müsahibe”, “*Halk*” gazetesi, Bakü, 5 Haziran 1999.

Resuloğlu (Resulzade), Mehmet Ali, “Müsavat” partisinin kuruluşu”, “*Azerbaycan*” (Ankara), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Sayı: 167 (2), Şubat 1966, s. 12-18.

Resulzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, Bakü, Elm, 1990.

Sadıgov, Sarvan, *Borçalı alimleri*, Bakü, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001.

Sakal, Fahri, *Ahmet Bey Ağaoğlu*, Ankara, TTK Yayınları, 1999.

Seitli, Mir Aziz, “28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, No: 17, Mayıs 1933, s. 199-205.

Süleymanlı, Mübariz, *M. E. Resulzade ve Azerbaycan Medeniyeti. Doktora Tezi*, Bakü, ADMİU, 2000.

Süleymanov, Mehman, *Nuri Paşa*, Bakü, Harbi Neşriyat, 1999.

Svietochovski, Todeusz, *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Türkcesi: Nuray Mert). Ankara Bağlam Yayınları. 1988.

Talıbzade Kamalın tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran aparılması” makalesi. “*Elm*” gazetesi, Mart 1992, N° 6 (403).

Talıbzade, Kamal, “Ahund Yusif Talıbzade”, “*Odlar yurdu*” gazetesi, 10-17 Eylül 1992, N° 26.

Talıbzade, Kamal, "Azerbaycanlı panisamist Ahund Yusif", "Odlar yurdu" gazetesi, 24-30 Eylül 1992, N° 27.

"Taze Haber" gazetesi, 7 Mart 1915, N° 14; 9 Mayıs 1915, N° 23.

"Türk yurdu" dergisi, hicri 1327, N° 3, 5, 7 ve 1328-ci il, N° 10.

Yusuf, Ali, "Felaket Karşısında Kadınlarımız", "Kardaş Kömeği", 11 Mart 1915.

